

23 Μεταφράσεις στρατιωτικών εγχειριδίων και κανονισμών «εκ του γαλλικού» για τις ανάγκες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους

Αναστασία Τσαγκαράκη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι στρατιωτικοί κανονισμοί της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου, βάσει των οποίων λειτουργήσαν τα διάφορα στρατιωτικά Σώματα και Όπλα, αποτελούν ίσως το ισχυρότερο παράδειγμα της γαλλικής επιρροής στον Ελληνικό Στρατό, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτισμικών μεταφορών μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας εκείνη την εποχή. Ακόμη πιο αδιαμφισβήτητο παράδειγμα αποτελεί η μετάφραση και η χρήση του γαλλικού ποινικού στρατιωτικού κώδικα, ελλείψει ελληνικού, με απόφαση της Συνέλευσης της Επιδαύρου το 1822. Η μετάφραση των στρατιωτικών θεσμικών κειμένων που ήταν απαραίτητα στο νεοσύστατο κράτος, για χρήση από τον εθνικό στρατό του, υπήρξε έργο πολλών και σπουδαίων γαλλόγλωσσων Ελλήνων αξιωματικών. Οι στρατιωτικοί αυτοί, εκτός από μεταφραστές, λειτουργήσαν και ως ορολόγοι με σοβαρή ευθύνη και επίπονο έργο να τους βαραίνει, δεδομένου ότι κλήθηκαν πολλές φορές να αποδώσουν έννοιες, οι οποίες ακόμη δεν είχαν κατασημανθεί στη γλώσσα-στόχο. Κρίνοντας, όμως, από το πλήθος των μεταφράσεων των στρατιωτικών συγγραμμάτων «εκ του γαλλικού», που ανευρίσκονται ακόμη και σήμερα, το έργο τους υπήρξε αξιοσημείωτου εύρους και υψηλής ποιότητας για πολλές δεκαετίες.

Translations of military manuals and regulations “from French” for the needs of the newly established Greek state

Anastasia Tsagkaraki

ABSTRACT

The military regulations of the Kapodistrian and Ottonian period, according to which the various Military Corps and Arms operated, constitute the strongest example of French influence in the Greek Army, within the wider context of cultural transfers between Greece and France at that time. An even more striking example is the translation and use of the French penal code, in absence of a Greek one, by resolution of the Assembly of Epidavros in 1822. The translation of the military institutional texts that were necessary to the newly established State, for use by its national army, was the task of many great French speaking Greek officers. These military officers, apart from translators, also acted as terminologists with a serious responsibility and an arduous work to burden them, since they were often called upon to translate concepts for which no term existed as yet. Judging, however, by the numerosity of translations of the French military manuals still found today, their work has been of remarkable range and high quality, for several decades.

0 Εισαγωγή

Από το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 έως και τις αρχές της οθωνικής περιόδου οι πολιτισμικές μεταφορές μεταξύ της Ελλάδας και της Γαλλίας σε όλες τις εκφάνσεις των στρατιωτικών πτυχών ήταν ιδιαίτερα έντονες. Η γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό έχει σαφώς τις ρίζες της στην εποχή της Επανάστασης, όταν Γάλλοι φιλέλληνες στρατιωτικοί (γνωστοί ως «Φιλέλληνες του 1821») αποφάσισαν να υπηρετήσουν τον Αγώνα για την ανεξαρτησία παρακινημένοι από ρομαντικά ιδανικά (Barau, 2001). Ακολούθησαν οι φιλέλληνες μαχητές του Γάλλου συνταγματάρχη Κάρολου Φαβιέρου, που ανέλαβε την αρχηγία του ελληνικού Τακτικού Στρατού το 1825 (Βυζάντιος, 1901) και οι Γάλλοι αξιωματικοί του στρατάρχη Nicolas-Joseph Maison, που κλήθηκαν από τις Μεγάλες Δυνάμεις να εκκαθαρίσουν την Πελοπόννησο από τα τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα το 1828 (Μπαλωτή, 1993). Άλλοι –μη μαχητές– Γάλλοι φιλέλληνες, φορείς φιλελεύθερων ιδεών και θεωριών, όπως οι σαινσιμονιστές, κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο κατά την καποδιστριακή και την οθωνική εποχή, επιθυμώντας να συμβάλουν στη συγκρότηση του νέου κράτους. Κυρίως, όμως, από την επαναστατική περίοδο έως και την καποδιστριακή εποχή, ο Ελληνικός Στρατός ήταν εκείνος που εκπαιδεύτηκε υπό την καθοδήγηση Γάλλων αξιωματικών που βρέθηκαν στην Ελλάδα και συγκρότησαν τα διάφορα εξειδικευμένα Σώματα (Βακαλόπουλος, 1991) και μάλιστα με γαλλική χρηματοδότηση (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2005).

Η εκπαίδευση των Ελλήνων αξιωματικών από Γάλλους εκπαιδευτές πραγματοποιήθηκε – σαφώς– με βάση τα γαλλικά πρότυπα και τους γαλλικούς κανονισμούς, που περιλάμβαναν τόσο θεωρητικό όσο και πρακτικό μέρος. Πρώτος εκπαιδευτής των Ελλήνων αξιωματικών υπήρξε ο Ελληνογάλλος Joseph Baleste (Τσαγκαράκη, 2021), που έδρασε στον πρώτο στρατιωτικό πυρήνα που συγκροτήθηκε ποτέ σε ελεύθερο ελληνικό έδαφος, στην Καλαμάτα τον Ιούλιο του 1821 (Διαμαντής, 1966). Ακολούθησε ο Alexis Mailliet που συγκρότησε «Ελληνικήν Σχολήν», όπως την αποκαλεί ο ιστοριογράφος του Τακτικού Στρατού Χρήστος Βυζάντιος, και χρησιμοποιούσε πίνακα και διερμηνέα. Παράλληλα, ο Saint Martin οργάνωσε την Επιμελητεία του Στρατού, αποκλειστικά με Έλληνες γαλλομαθείς, που έφεραν ιδιαίτερη στολή και έδιναν όρκο στον Γάλλο προϊστάμενό τους, αλλά και ο Auguste-Théodore Garnot οργάνωσε το Σώμα Μηχανικού με επίλεκτους, υψηλά αμειβόμενους Έλληνες αξιωματικούς, ορισμένοι εκ των οποίων είχαν πραγματοποιήσει τις σπουδές τους στη Γαλλία (Βυζάντιος, 1901).

Ο Σπυρίδων Σωνιέρος, αξιωματικός του οποίου τη ζωή και το έργο του εξιστορούμε στη διατριβή μας, αναφέρει στο προσωπικό του ημερολόγιο ότι χρησιμοποιούσαν γαλλικά στρατιωτικά έντυπα, «γαλλικά προτυπωμένα φύλλα», που μεταφράστηκαν στα Ελληνικά

προς χρήση του Στρατού Ξηράς, και ότι πραγματοποιείτο καθημερινή θεωρητική διδασκαλία αξιωματικών και υπαξιωματικών με ερωταποκρίσεις, βάσει γαλλικού κανονισμού που διδασκόταν ανά παράγραφο και ανά άρθρο (Τσαγκαράκη, 2020). Αλλά και η εκτέλεση στρατιωτικών ασκήσεων πραγματοποιείτο και αυτή αρχικά αποκλειστικά με γαλλικούς κανονισμούς. Πρώτος ήταν ο γαλλικός Κανονισμός Εκστρατείας του 1791, ελαφρώς αναθεωρημένος το 1818, που μεταφράστηκε και εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στην Ελλάδα. Από το 1835 είχε κυκλοφορήσει –εξάλλου– *Κανονισμός Ασκήσεων Πεζικού* σε τρία μέρη (Σχολεία Ουλαμού, Λόχου και Τάγματος), που προερχόταν από γαλλικό εγχειρίδιο, όπως και γαλλικό διάταγμα του 1829 για τα τακτικά στρατεύματα, που υιοθετήθηκε από τον Ελληνικό Στρατό το 1832. Αλλά και αργότερα, το 1859, εγκρίθηκε και πάλι από το Υπουργείο Στρατιωτικών η εισαγωγή στο Πεζικό του γαλλικού *Κανονισμού Ασκήσεων των Ταγμάτων Ακροβολιστών* (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2005), χωρίς να εξαντλούνται τα παραδείγματα σε αυτές μονάχα τις περιπτώσεις.

Από την άλλη μεριά, η συμβίωση και η στενή συνεργασία Ελλήνων και Γάλλων αξιωματικών, κατά τα πρώτα έτη ζωής του νεοσύστατου κράτους, ευνόησε τη γαλλομάθεια στις τάξεις του στρατεύματος. Στο τακτικό Σώμα συγκροτήθηκε κατά την οθωνική εποχή, όπως και νωρίτερα, «σχολείο» για υπαξιωματικούς και αξιωματικούς, όπου γινόταν εκμάθηση γαλλοελληνικής μετάφρασης (Τσαγκαράκη, 2020). Εξέχουσα θέση είχε επίσης η Γαλλική και στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (τότε *Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο*), όπου ήταν η επίσημη γλώσσα κατά την καποδιστριακή περίοδο και πολλά από τα συγγράμματα διδάσκονταν στους Ευέλπιδες απευθείας στη γαλλική γλώσσα. Η Σχολή είχε συσταθεί το 1828 από τον Γάλλο μηχανικό Pauzié Banne, πρώτο διοικητή της. Τελικά, το 1841 καθορίστηκε ως γλώσσα της αλληλογραφίας του Ελληνικού Στρατού μόνο η Ελληνική. Η χρήση κάθε άλλης γλώσσας απαγορεύτηκε (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2005).

1 Προφίλ των μεταφραστών

Σήμερα, η διαπολιτισμική διάσταση της μετάφρασης είναι πλέον αναγνωρισμένη και ο μεταφραστής θεωρείται κατ' εξοχήν πολιτισμικός διαμεσολαβητής (Esragne, 2013). Η λειτουργία αυτή δεν περιορίζεται στη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, αλλά σαφώς επεκτείνεται και στη μετάφραση ειδικών κειμένων. Την εποχή που εξετάζουμε τα κείμενα αυτά ήταν σαφώς απαραίτητα για τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους (Sfoini, 2015) και ο μεταφραστής βρισκόταν συχνά μπροστά στον σκόπελο της δημιουργίας νεολογισμών, καλούμενος να αποδώσει έννοιες, οι οποίες δεν είχαν κατασημανθεί έως τότε στη γλώσσα-στόχο. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα έντονο σε πολλούς επιστημονικούς τομείς –μεταξύ των οποίων ο τομέας της στρατιωτικής νομοθεσίας και της πολεμικής τέχνης των διαφόρων

Όπλων–, καθώς το επίπεδο αμάθειας και άγνοιας ήταν υψηλό. Η μεταφραστική ενασχόληση, λοιπόν, επέβαλε σε πολλούς στρατιωτικούς να καταστούν εκτός από μεταφραστές και ορολόγοι με σοβαρή ευθύνη και επίπονο έργο να τους βαραίνει, προκειμένου να εξελληνίσουν με επιτυχία τα στρατιωτικά θεσμικά κείμενα που ήταν απαραίτητα στο νεοσύστατο κράτος για χρήση από τον εθνικό στρατό του (Βυζάντιος, 1860). Η οροποίηση, αναπόφευκτο αποτέλεσμα της μεταφραστικής πράξης με την οποία καταπαίστηκαν, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς οδήγησε στη γένεση νεοόρων (απλών, σύμπλοκων ή σύνθετων) πολλοί από τους οποίους ήταν δάνειοι. Ειδικά, κατά την επαναστατική και την καποδιστριακή περίοδο, η πλειονότητα των Ελλήνων μεταφραστών αποτελείτο από σπουδαστές, λόγιους λογοτέχνες ή –στην περίπτωση των Ελλήνων στρατιωτικών ειδικότερα– εγγράμματους αγωνιστές, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν και μέλη της Φιλικής Εταιρείας (Sfoini, 2015). Επρόκειτο συνήθως για απλούς εγγράμματους αστούς, στρατιωτικούς αξιωματούχους με βασική ελληνική μόρφωση, αλλά ευρωπαϊκή κουλτούρα ή, ακόμη καλύτερα, για Έλληνες αξιωματικούς με ευρωπαϊκές σπουδές που είχαν επιστρέψει από την ελληνική διασπορά για να υπηρετήσουν, με σκοπό την ανάταση της μητέρας πατρίδας.

2 Στρατιωτικοί κανονισμοί ως μεταφράσματα

Οι στρατιωτικοί κανονισμοί της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου –και όχι μόνον αυτής– βάσει των οποίων λειτούργησαν τα στρατιωτικά Σώματα και Όπλα αποτελούν ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού που ονομάζουμε «γαλλική επιρροή» στον Ελληνικό Στρατό. Οι στρατιωτικοί κανονισμοί και τα εγχειρίδια, που μεταφράστηκαν σταδιακά από γαλλομαθείς Έλληνες αξιωματικούς για τις ανάγκες του νεοσύστατου κράτους, αφορούσαν όλα τα Όπλα και τα Σώματα (Πεζικό, Πυροβολικό, Ιππικό, Μηχανικό κ.ά.) και διακρίνονται σε: α) εγχειρίδια ελληνικά που τυπώθηκαν στη Γαλλία, β) κανονισμούς και εγχειρίδια που αποτελούσαν πιστή μετάφραση των αντίστοιχων γαλλικών, γ) κανονισμούς που συντάχθηκαν με βάση τους αντίστοιχους γαλλικούς, χωρίς να αποτελούν πιστή μετάφρασή τους, και προσαρμόστηκαν στα ελληνικά δεδομένα, δ) εκδόσεις που έκαναν ευρεία ή αποκλειστική χρήση της γαλλικής βιβλιογραφίας, ε) εγχειρίδια που μετέφεραν το πνεύμα του γαλλικού στρατιωτικού δόγματος εν γένει και στ) εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν ευρέως παραπομπές σε γαλλική ορολογία για την απόδοση των αντίστοιχων ελληνικών όρων (Σκαλτσογιάννης, 2011). Η μετάφραση ή η σύνταξη «ἐπὶ τῇ βάσει γαλλικῶν κανονισμῶν» πολλῶν τέτοιων κανονισμῶν γινόταν αρκετές φορές κατ' εντολή του «Υπουργείου Στρατιωτικῶν» (Ηλιού και Πολέμη, επιμ., χ.χ.). Πολλά εγχειρίδια μεταφράστηκαν επιπλέον στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων από Έλληνες διοικητές και

αξιωματικούς για τις ανάγκες της Σχολής. Παραδείγματα αποτελούν ο Σκαρλάτος Σούτσος, ο οποίος δίδασκε τακτική, οχυρωματική και τοπογραφία και «έδημιούργησε όλας τὰς λέξεις ὧν εἶχεν ἀνάγκην πρὸς παράδοσιν τῶν μαθημάτων τοῦ» και ο Δημήτριος Σταυρίδης, συνταγματάρχης του Μηχανικού, που «έξελλήνιζε πολλὰς λέξεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς μηχανικῆς, τῆς περιγραφικῆς καὶ ἄλλων πολλῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἐδίδασκεν' ἐν δὲ τῷ πυροβολικῷ, τῷ ὄπλοστασίῳ, τῷ ἵππικῷ καὶ ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς γραφεῖσι» (Βυζάντιος, 1860). Ἀνάλογα, ο Μιχαήλ Σοφιανός μετέφρασε Μαθήματα *Χαρακωτικῆς καὶ Στρατοπεδευτικῆς* το 1848–9 και ο Ιωάννης Ρίζος συνέταξε *Μαθήματα Ὀπλικῆς* «ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων ξένων στρατιωτικῶν συγγραμμάτων» το 1847 (Ηλιού και Πολέμη, επιμ., Χ.Χ.).

Ἄλλα παραδείγματα αξιωματικῶν μεταφραστῶν τῆς περιόδου συνιστοῦν ο Χρήστος Νικολαΐδης ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, ο οποίος εἶναι και ο πρῶτος που «μετεγλώττισε τὸν τότε γαλλικὸν κανονισμὸν τῶν γυμνασίων τοῦ Πεζικοῦ» το 1824 (Βυζάντιος, 1860) και ο προαναφερθεὶς Σωνιέρους (που μετέφρασε γαλλικὸ κανονισμό «τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ» το 1829, *Ἐγχειρίδιον Ἐκστρατείας* του Πυροβολικοῦ το 1830 και εγχειρίδιο «περὶ καταστάσεως τῆς πυρίτιδος» το 1855 [Τσαγκαράκη 2020]). Ἐπίσης, ἄλλοι αξιωματικοὶ μεταφραστές ἦταν ο Γεώργιος Καρατζάς, ο Σκαρλάτος Σούτσος και ο Δημήτριος Σούτσος. Ἐπιπλέον, ο Χρήστος Βυζάντιος (που μετέφρασε τὸν *Γαλλικὸν κανονισμὸν τῶν πόλεων καὶ φρουριῶν* το 1841 και τὸν *Κανονισμὸν τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Πεζικοῦ* το 1843), ο Κωνσταντίνος Αξελός (που μετέφρασε «τὸ γυμνάσιον τοῦ οὐλαμοῦ» και τὰ «χρέη τῶν ὁδηγῶν» του τάγματος το 1830 (Βυζάντιος, 1860) και *Δικονομίαν τῶν διαρκῶν Στρατοδικείων* το 1839), ο Ιωάννης Ζυμβρακάκης (που μετέφρασε τὴν *Τακτικὴν τῶν τριῶν Ὀπλων* του Decker το 1855), ο Ζηνόβιος Χαρμολάος (που διασκεύασε τὸν *Ὁδηγὸν τῶν Στρατοδικῶν* του Perrigier το 1840 και μετέφρασε τὴν *Ἐπιτομὴν τῆς Τέχνης τοῦ Πολέμου* του Jomini το 1856), ο Βασίλειος Σαπουντζάκης (που μετέφρασε τὸν *Γαλλικὸν Κανονισμὸν τῆς ἐκστρατείας* το 1838, μαζί με τὸν Βυζάντιο) και ο Γρηγόριος Χαντσερής (που συνέταξε *Σκέψεις περὶ τοῦ Ὀρειβατικοῦ Πυροβολικοῦ*, «ἐκ χειρογράφων Γαλλικῶν» το 1855). Συνεχίζοντας, ο Ιωάννης Αξελός (που μετέφρασε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀλεξικέραυνων και «ερανίστηκε» ἀπὸ γαλλικὰ συγγράμματα «Περὶ τοῦ Ὀρεινοῦ Πυροβολικοῦ» το 1847–8), ο Αντώνιος Μαυρομιχάλης (που μετέφρασε *Θεωρητικὴν καὶ Πρακτικὴν Ὀχυρωτικὴν*), ο Βλάσιος Βαλτινός (που μετέφρασε *Στοιχειώδη μαθήματα βαλιστικῆς* το 1854), ο Ν. Νέγρης (που μετέφρασε ἀνέκδοτο γαλλικὸ χεῖρόγραφο *Περὶ Πολεμικῆς Τέχνης* το 1859) ο Φραγκίσκος Σολομών (που ἐξέδωσε *Σύνοψιν πρακτικῆν τῶν τοῦ πολέμου*, «συνταχθεῖσα [...] ἐκ στρατηγῶν Γάλλων» το 1860), ο Δημήτριος Ζάνος (που μετέφρασε *Στρατιωτικὴν Ἠθικὴν* το 1850) και ο Δημήτριος Κορομηλάς (που μετέφρασε τὰ *Στοιχειώδη Μαθήματα τῆς*

Όχυρωτικής του συνταγματάρχη Εμύ το 1863) κ.ά. Κλείνοντας την αναφορά, άξιοι μνείας είναι και ο Πέτρος Κυράλης, ο Κωνσταντίνος Κροκίδας και ο Αριστείδης Κοντουμάς. Οι μεταφράσεις συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο του Γεωργίου Α΄, γνωρίζοντας μάλιστα μια πραγματική έκρηξη, καθώς η πλειονότητα των γαλλικών στρατιωτικών εντύπων μεταφράστηκε τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, από νέα γενιά αξιωματικών. Τα θέματα των μεταφρασμάτων ποικίλλουν και περιλαμβάνουν είτε γενικούς τομείς (στρατιωτική δικονομία, στρατιωτική εξάρτηση, τακτική των τριών Όπλων, βαλλιστική, οπλική, οδοποιητική, τοπογραφία, γεφυροποιητική, οχυρωματική, τέχνη του πολέμου, στρατιωτικές ασκήσεις, πρακτική εκπαίδευση) όλων των βαθμίδων και σχηματισμών, είτε εξειδικευμένα ζητήματα, όπως τα αλεξικέραυνα, τα τυφέκια μικρού διαμετρήματος, τους ανιχνευτές του Πεζικού, την κατασκευή διορυγμάτων, τους σιδηροδρόμους, τη χειρουργική «έν πολέμω», ακόμη και τη στρατιωτική ηθική ή τα περιστέρια ως αγγελιαφόρους στρατιωτικών μηνυμάτων (Ηλιού και Πολέμη, επιμ., χ.χ.).

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο κυκλοφόρησαν αρκετά στρατιωτικά περιοδικά, τα οποία περιλάμβαναν στην ύλη τους γαλλικά κείμενα σε δίγλωσση απεικόνιση, ή μεταφράσεις τους, που τιτλοφορούσαν χαρακτηριστικά «έκ τοῦ γαλλικοῦ». Τέτοια ήταν: α) Ο *Έφορος Στρατιωτικός* των Κωνσταντίνου Αξελού και Παναγιώτη Ρόδιου, στρατιωτικό περιοδικό σύγγραμμα εκδιδόμενο κατά μήνα, που εμφανίστηκε το 1834, β) Ο *Στρατιωτικός Άγγελος* του Χρήστου Βυζαντίου, περιοδικό σύγγραμμα που διήρκεσε από το 1844 έως το 1848 και γ) Ο *Απόμαχος* του υπολοχαγού Κωνσταντίνου Πετμεζά το 1858, το οποίο ανέλαβε αργότερα ο Χρήστος Βυζάντιος, καθώς και ο *Παρατηρητής τῶν Δύο Όπλων* του Αθανάσιου Πίσσα που κυκλοφόρησε σε άτακτα διαστήματα.

Εκτός τούτων, Έλληνες αξιωματικοί εξέδωσαν γαλλοελληνικά και ελληνογαλλικά λεξικά τεχνικού ή γενικότερου περιεχομένου. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) *Λεξικὸν Γαλλοελληνικὸν καὶ Ἑλληνογαλλικὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὄρων* // *Dictionnaire des termes scientifiques et techniques* του Ἄντωνιου Ἡπίτη Λοχαγοῦ τοῦ Πυροβολικοῦ. Ο ἴδιος εξέδωσε και το γενικό *Λεξικὸν ἑλληνογαλλικὸν (καὶ γαλλοελληνικὸν) τῆς λαλουμένης Ἑλληνικῆς γλώσσης (ἤτοι καθαρευούσης καὶ δημώδους)* το 1908–1910. β) Λεωνίδα Παλάσκα, *Γαλλοελληνικὸν Λεξικὸν τῶν ναυτικῶν ὄρων*, ταξινομηθὲν καὶ συμπληρωθὲν ὑπὸ Μιχαήλ Γούδα Ὑποπλοιάρχου τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ το 1898. γ) *Λεξικὸν τῆς Χωροφυλακῆς*. Ἐκδοθὲν ἐν Γαλλίᾳ ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου τῆς χωροφυλακῆς Κ. Σαβινώ, μεταφρασθὲν δὲ καὶ τροποποιηθὲν ὑπὸ Ι. Εὐσταθίου, ὑπομοιράρχου 1 τάξεως, το 1846. δ) *Λεξικὸν τῶν Στρατιωτικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν*, ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν,

υπό Γρηγορίου Αλεξάνδρου Χαντσερρή, αξιωματικού του Έλληνικού Πυροβολικού το 1847. Ο ίδιος εξέδωσε και το *Όνομαστικὸν Γαλλικὸν καὶ Ἑλληνικὸν τοῦ Τεχνικοῦ Μέρους τοῦ πυροβολικοῦ*, το 1853, το οποίο φέρει υπότιτλο: «Terminologie Gallo-Grecque de la partie technique de l'artillerie», δηλαδή περιλαμβάνει ορολογία γαλλο-ελληνική του τεχνικού μέρους του Πυροβολικού.

Άλλος βασικός παράγοντας που καλλιέργησε τη γαλλική επιρροή στον Ελληνικό Στρατό ήταν η χρήση του γαλλικού στρατιωτικού ποινικού κώδικα, ο οποίος είχε ήδη από το 1822 ορισθεί ως επίσημη στρατιωτική νομοθεσία του κράτους, ελλείψει ελληνικής (BBE, 1857). Ο γαλλικός στρατιωτικός κώδικας είναι αλήθεια ότι συνέχισε να εφαρμόζεται στην Ελλάδα για πολλά χρόνια. Χαρακτηριστική είναι η παράκληση του Πέτρου Κυράλη, εισηγητή στρατοδικείου, που στην εισαγωγή του έργου του *Ἐγχειρίδιον τῶν Πολεμικῶν Συμβουλίων*, μεταφράσματος αντίστοιχου έργου του Γάλλου δικονόμου Chénier το 1851, ζητά από τον βασιλιά Όθωνα την αναθεώρηση του ελληνικού στρατιωτικού ποινικού κώδικα, καθώς στη Γαλλία είχε ήδη συμπληρωθεί και τροποποιηθεί αρκετά έτη πριν (Κυράλης, 1851). Αντίστοιχα, ο Βυζάντιος συγκέντρωσε πολλά νομοθετήματα εκ του γαλλικού σε μια συλλογή που τιτλοφόρησε *Συλλογὴν Στρατιωτικῶν Νόμων καὶ Διατάξεων* το 1853 (Βυζάντιος, 1853). Το ίδιο έπραξε και ο Ιωάννης Κομπότης ο οποίος εξέδωσε *Συλλογὴν ἀπάντων τῶν ἐν ἰσχύϊ ἄρθρων τῶν Γαλλικῶν Στρατιωτικῶν Ποινικῶν Νόμων* το ίδιο έτος (Κομπότης, 1853). Αλλά ακόμη και οι νόμοι που ρύθμιζαν στρατιωτικά ζητήματα είχαν επηρεαστεί από τη Γαλλία. Παράδειγμα αποτελεί ο νόμος για την κατάσταση των αξιωματικών (της ενέργειας, της διαθεσιμότητας, της αργίας, της απόταξης και της αποστρατείας), ο οποίος ήταν ακριβής μετάφραση και αντιγραφή του «Νόμου Soult-Paixhans» του 1834 και εφαρμόστηκε στην Ελλάδα ως το 1928.

Είναι αξιοσημείωτο εντούτοις ότι οι Έλληνες αξιωματικοί δεν περιορίστηκαν μόνον στη μετάφραση στρατιωτικών έργων. Οι πιο τολμηροί από αυτούς μετέφρασαν διηγήματα, μυθιστορήματα, εκθέσεις επί στρατιωτικών θεμάτων, εγκώμια στρατιωτικών ανδρών, αλλά κυρίως ιστορικά έργα, όπως για παράδειγμα την *Παλαιάν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος* (Σούτσος, 1836α), την ιστορία της Σικελίας (Σούτσος, 1836β) της Ρωσίας (Κροκιδάς, 1856) κ.ά. (Ηλιοῦ και Πολέμη, επιμ., χ.χ.).

3 Εκδόσεις στρατιωτικών μεταφραστικών έργων που ανευρίσκουμε σήμερα

Επιχειρώντας μια πρώτη γενική αποτίμηση του πλήθους των στρατιωτικών μεταφρασμάτων «εκ του γαλλικού», ο ερευνητής βρίσκεται μπροστά σε έναν θησαυρό μεταφραστικών έργων, ο οποίος, όμως, δεν γίνεται αμέσως φανερός. Το γεγονός αυτό εξηγεί ίσως γιατί το σώμα κειμένων αυτού του είδους δεν έχει τύχει ακόμα συστηματικής μεταφραστικής και

επιστημονικής μελέτης. Έτσι, αν επιχειρήσει κανείς να αναζητήσει σε βιβλιογραφικούς καταλόγους μεταφράσματα «εκ του γαλλικού», θα λάβει χιλιάδες αποτελέσματα λογοτεχνικού, κυρίως, περιεχομένου. Για την έρευνά μας, πρώτη στο είδος της, στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης, στηριχθήκαμε αποκλειστικά στον πλέον εμπειριστατωμένο κατάλογο της «Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα» του Μουσείου Μπενάκη, που περικλείει μέσα του όλα τα γνωστά έργα της ελληνικής βιβλιογραφίας με ένδειξη επιπλέον των βιβλιοθηκών στις οποίες αυτά ανευρίσκονται. Στον συγκεκριμένο κατάλογο, μια επισταμένη αναζήτηση ανά Σώμα ή Όπλο (Πεζικό, Πυροβολικό, Ιππικό, Μηχανικό, Ναυτικό κτλ.), ανά επιστημονικό τομέα (οχυρωματική, υδραυλική, πολεμική τέχνη κ.ά.), ανά στρατιωτική βαθμίδα (υπαξιωματικών, αξιωματικών, λοχαγού, ταγματάρχου κ.ά.) ή με άλλες λέξεις κλειδιά, όπως: «Γαλλίας», «εκστρατείας», «κανονισμός», «στρατιωτικός/ή» κτλ. αποφέρει εντυπωσιακά αποτελέσματα: 97 έντυπα που αναφέρουν αποδεδειγμένα στον τίτλο τους την ένδειξη «εκ του γαλλικού» ή άλλη ισότιμη αναφορά, τα οποία περιλαμβάνουν στρατιωτικούς κανονισμούς, στρατιωτικά εγχειρίδια παντός τύπου, μελέτες στρατιωτικής επιστήμης, εκθέσεις, ακόμα και πραγματείες. Σε αυτόν τον αριθμό δεν συμπεριλαμβάνονται τα λεξικά που ανεβάζουν το σώμα κειμένου σε πάνω από 100 τίτλους. Σίγουρα, όμως, το σύνολο είναι μεγαλύτερο, καθώς πολλά έντυπα, ενώ δηλώνουν στον τίτλο τους ότι δανείζονται από ξένες μελέτες, δεν αναφέρουν την καταγωγή των μελετών αυτών (Ηλιού και Πολέμη, επιμ., χ.χ.).

4 Ιστορία των στρατιωτικών παραγγεμάτων «αλτ», «αρμ» και «μαρς»

Πρώτη ενδιαφέρουσα μελέτη για τις εκδόσεις στρατιωτικών συγγραμμάτων στην Ελλάδα, όπως αναφέρθηκαν ανωτέρω, παρέχει ο Βυζάντιος σε ενδιαφέρον δημοσίευσμά του που τιτλοφορεί «Περί τῆς Στρατιωτικῆς Φιλολογίας» στο στρατιωτικό περιοδικό *Ἀπόμαχος* το 1860 (Βυζάντιος 1860). Επιπλέον, επικρίνοντας τους νεολογισμούς που εισήγαγε ο Χαντσερής στα παραγγέλματα του στρατού το έτος εκείνο (Χαντσερής, 1860) αναφέρεται στην ιστορία των στρατιωτικών παραγγεμάτων, τα οποία εκπορεύτηκαν από τους γαλλικούς κανονισμούς και στη συνέχεια εξελληνίστηκαν. Τα καυστικά του σχόλια κατά του Χαντσερῆ καταδεικνύουν ότι οι νεολογισμοί δεν ήταν πάντα εύληπτοι, ούτε γίνονταν πάντοτε αποδεκτοί από τη στρατιωτική κοινότητα αδιαμαρτύρητα. Επιθυμώντας, όμως, να φωτίσουμε την άγνωστη ιστορία των κοινότυπων σήμερα στρατιωτικών παραγγεμάτων «αλτ», «αρμ», και «μαρς», παραθέτουμε τη μαρτυρία του σύμφωνα με την οποία ο Φαβιέρος «μετήλλαξε» τα παραγγέλματα που είχε παραλάβει από τον στρατηγό Ρόδιο ως εξής: «τὸ εἶτε (sic) μὲ τὸ μάρς, τὸ σῆτε μὲ τὸ ἄλτ, καὶ τὸ ὄπλον μὲ τὸ ἄρμ». «Τὰς δὲ μεταβολὰς ταύτας δὲν ἐπήνεγκε χάριν φραγκισμοῦ, [...] ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ παραγγέλματα ἔμελλε πλέον νᾶ ἐφαρμοσθῶσιν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς μάχης, καὶ ὡς πολεμικὸς ἀνὴρ, ἔχων μεγίστην

πείραν τοῦ πολέμου, [...] παρετήρησεν ὅτι, ἐπειδὴ τὸ εἶτε (sic) μὲ τὸ σῆτε ἦσαν ταυτόφωνα, ὡς ἐκ τούτου, [ἦτο] πιθανὸν νᾶ προξενηθῆ σύγχυσις εἰς τοὺς παραγγελλομένους ἐν ὧρα μάχης, ὅτε καὶ ἡ ἐλαχίστη παρεξήγησις τοῦ παραγγέλματος ἐδύνατο νᾶ προξενήσῃ τὸν ὄλεθρον τοῦ στρατεύματος, ὡς δυστυχῶς [...] συνέβη ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Χαϊδαρίου [...]» (Βυζάντιος, 1860).

Αδιαμφισβήτητα, τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης στρατιωτικῶν κανονισμῶν ἀπὸ τῆς γαλλικῆς στῆν ἐλληνικῆ γλῶσσα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, δεδομένου ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς συνέχισε νὰ υιοθετῆ γαλλικοὺς στρατιωτικοὺς κανονισμοὺς καὶ κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα (Κατσικώστας, 2011). Χρῆζει ὁ περαιτέρω ἱστορικῆς, μεταφραστικῆς καὶ γλωσσολογικῆς μελέτης. Παραμένει ὁμως ἐκπληκτικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα συναντᾶμε μεταφράσεις γαλλικῶν στρατιωτικῶν συγγραμμάτων στῆς ἐλληνικῆς Ἐνοπλῆς Δυνάμει, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ μετάφραση τῆς *Εἰσαγωγῆς στῆ Στρατηγικῆ* τοῦ André Beaufre ἀπὸ τὸν ἀντιστράτηγο Παναγιώτη Μαυρόπουλο ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ ΓΕΕΘΑ τὸν Μάιο τοῦ 2015, γεγονός ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἰσχυρὴ καὶ μακρόχρονη παράδοση πολιτισμικῶν μεταφορῶν στὸν τομέα αὐτὸν μεταξύ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Γαλλίας.

5 Βιβλιογραφία

Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων (1857). Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, 1821–1832, τόμος Α΄: Πρακτικὰ τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ προβουλευμὰτα τῆς Α΄ Βουλευτικῆς περιόδου (1822–1823) καὶ λοιπὰ δημόσια ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1821, 1822, 1823. Αθήνα: Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων

Βυζάντιος, Χ. (1853). *Συλλογὴ στρατιωτικῶν νόμων καὶ διατάξεων*. Ἀπὸ τὸ 1821 μέχρι τοῦ 1853. Αθήνα: χ.ε.

Βυζάντιος, Χ. (1860). Περὶ τῆς Στρατιωτικῆς Φιλολογίας. *Ἐφημερὶς τοῦ Στρατοῦ Ἀπόμαχος*, ΚΑ΄, σ. 329–344.

Βυζάντιος, Χ. (1901). *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν Ἑλλην. Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβάντων, ὧν συμμετέσχεν ὁ Τακτικὸς Στρατὸς, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1833*. Αθήνα: χ.ε.

ΓΕΣ/ΔΙΣ (2005). *Ἡ ἱστορία τῆς οργάνωσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, (1821–1954)*. Αθήνα: Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ / Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ.

Διαμαντῆς, Κ. (1966). *Δημήτριος Ὑψηλάντης (1793–1832) – Μέρους Α΄: Πληρεξούσιος τοῦ Γεν. Ἐπιτρόπου τῆς Ἀρχῆς*. Αθήνα: χ.ε.

Ηλιοῦ, Φ. καὶ Πολέμη, Π. (επιμ.).(χ.χ.). *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19οῦ αἰῶνα: Ηλεκτρονικὸς κατάλογος*. Μουσεῖο Μπενάκη, Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι «Φίλιππος Ηλιοῦ». [πρόσβαση 10 ἰουλίου 2021]. Διαθέσιμο ἀπὸ: www.benaki.gr/bibliology/search

Κατσικώστας, Δ. (2011). Ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ τὸ ἔργο τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς Εὔδουκ. Στὸ: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οἱ πολιτικοστρατιωτικὲς σχέσεις Ἑλλάδας-Γαλλίας (19ος–20ός αἰ)*, Αθήνα: ΔΙΣ, σ. 59–76.

Κομπότης, Ι. (1853). *Συλλογὴ ἀπάντων τῶν ἐν ἰσχύϊ ἄρθρων τῶν Γαλλικῶν Στρατιωτικῶν Ποινικῶν Νόμων, Ἐν ἧ προστίθενται καὶ ἅπαντες οἱ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντες ἐλληνικοὶ στρατιωτικοὶ ποινικοὶ νόμοι καὶ τινὲς διοικητικοί, Ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ι. Κομπότου Ταγματάρχου*

του πεζικού της Γραμμής και Διευθυντού του τμήμ. της Δικαιοσύνης του Υπουργείου των Στρατιωτικών. Αθήνα: Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα.

Κροκιδάς, Κ. (1856). Νικολάου Καραμζίνου *Ίστορία της Αυτόκρατορίας της Ρωσίας*. Έξελληνισθείσα εκ του Γαλλικού, παραβληθέντος πρὸς τὸ Ρωσικὸν πρωτότυπον Ὑπὸ Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδᾶ. Αθήνα: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆως.

Κυράλης, Π. (1851). *Ἐγχειρίδιον τῶν πολεμικῶν συμβουλιῶν ἢ Συλλογὴ ζητημάτων τοῦ Στρατιωτικοῦ Δικαίου – Μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ*. Αθήνα: χ.ε.

Μπαλωτή, Ξ. (1993). *Μαιζών, ἓνας μεγάλος Φιλέλληνας – Η εκστρατεία του στην Πελοπόννησο*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.

Σκαλτσογιάννης, Γ. (2011). Η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου και η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα (1925–1928). Στο: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας–Γαλλίας (19ος–20ός αι)*. Αθήνα: ΔΙΣ.

Σούτσος, Δ. (1836α). *Ἐπιτομὴ τῆς Παλαιᾶς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος* Πρὸς χρῆσιν τῆς Νεολαίας Συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Κυρίου Κόμητος Σεγύρου, Μέλους τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, Καὶ Μεταφρασθεῖσα Παρὰ τοῦ Δ. Α. Σούτσου. Ἄξιωματικοῦ τοῦ Ἴππικοῦ. Τέσσερις τόμοι. Αθήνα: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ι. Φιλήμονος.

Σούτσος, Δ. (1836β). *Ἐπιτομὴ τῆς Παλαιᾶς Ἱστορίας τῆς Σικελίας καὶ Καρχηδόνας* Πρὸς χρῆσιν τῆς Νεολαίας, Συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Κυρίου Κόμητος Σεγύρου, Μέλους τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Καὶ Μεταφρασθεῖσα Παρὰ τοῦ Δ.Α.Σούτσου. Ἄξιωματικοῦ τοῦ Ἴππικοῦ. Τέσσερις τόμοι. Αθήνα: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ι. Φιλήμονος.

Τσαγκαράκη, Α. (2020). *Η ζωή και το έργο του Σπυρίδωνα Σωνιέρου. Συμβολή στις ελληνογαλλικές πολιτισμικές και στρατιωτικές σχέσεις*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τσαγκαράκη, Α. (2021). Ο Έλλην Balleste: προσωπογραφία ενός ήρωα της Κρητικής Επανάστασης, ελληνογαλλικής καταγωγής, Στο: Ανδριώτης Ν. & Κολοβός Η. (επιμ.), *Ἐψεις τῆς Επανάστασης τοῦ 1821 στὴν Κρήτη*, Χανιά: Κοινωφελές Ἴδρυμα Αγία Σοφία, Δήμος Αποκορώνου & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, σ. 193–206.

Χαντσερής, Γ. (1860). *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἀσκήσεσι καὶ ταῖς τακτικαῖς κινήσεσι τοῦ στρατοῦ παραγγελεμάτων*, μετὰ σημειώσεων, μαρτυριῶν καὶ παραπομπῶν, ὑπὸ Γρηγορίου Ἀλεξάνδρου Χαντσερῆ, λοχαγοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ, καὶ Εἰσηγητοῦ παρὰ τῶ ἐπιτῶν Στρατιωτικῶν Ὑπουργείῳ. Αθήνα: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆως.

Barau, D. (2001). La mobilisation des philhellènes en faveur de la Grèce, 1821–1829. Στο: Cambrézy, L.– Lassailly-Jacob, V. (επιμ.) *Populations réfugiées. De l'exil au retour*. Paris: IRD, [Colloques et Séminaires], pp. 37–76.

Espagne, M. (2013). La notion de transfert culturel. *Revue Sciences/Lettres*, 1, pp. 2–8.

Sfoini, A. (2015). Transfert des idées par la voie de la traduction pendant l'ère révolutionnaire grecque (1797–1832). *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. XXII, pp. 47–74.

Αναστασία Τσαγκαράκη

Συγγραφέας-μεταφράστρια

Ηλ-ταχ.: nattsag@hotmail.com